

مضامین مذهبی در قصاید ناصر خسرو و تطابق آن با خط‌نگاره‌ها و کتیبه‌های دوره سلجوقی

چکیده

ادبیات و به‌خصوص شعر همواره بستری برای ابراز عقاید و تمایلات احساسی و دینی و خواسته‌های اجتماعی بوده است و گویندگانی که قصد تبلیغ یا رساندن اعتقادات خود به دیگران داشته‌اند از شعر استفاده بیشتری نموده‌اند. ناصر خسرو شاعر قرن پنجم هجری که متعهد به دین اسلام و مذهب اسماعیلیه است، اشعار او پس از تحول فکری معنوی‌اش در خدمت تبلیغ دین و اعتقادات او قرار گرفته و قصاید وی اشعاری تعلیمی است که ضمن بیان احساسات قلبی گریزی به عناصر دینی و عقاید مذهبی خاص او دارد. ناصر خسرو در اغلب اشعارش با استفاده از صور خیال به بیان مطالبی دربارهٔ اسلام، تشیع، بزرگان دینی، اصول و فروع دینی بیان کرده است. در این پژوهش با جامعه آماری سی قصیده ابتدایی دیوان وی، به بررسی این تصاویر پرداخته شده و نتیجه این است که ناصر خسرو بیشتر از تشبیه که ویژگی سبک خراسانی است برای بیان احساسات خود استفاده کرده و عناصر دینی غالباً به‌عنوان مشبه به‌کار رفته‌اند. عناصر دینی در این قصاید عبارت‌اند از: قرآن و دین، مذهب تشیع و اسماعیلیه، انکار قضا و قدر، دوری از مادیات و نیا، برتری جان بر تن. این مضامین در کتیبه‌ها و خط‌نگاره‌های دوره سلجوقی نیز کاربرد فراوانی دارد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی استفاده ناصر خسرو از عناصر دینی در تصویرسازی‌های خود.
۲. بررسی مضامین مذهبی در خط‌نگاره‌های کتیبه‌های سلجوقی.

سؤالات پژوهش:

۱. ناصر خسرو از عناصر دینی در تصویرسازی‌های خود چگونه استفاده کرده است؟
۲. مضامین مذهبی در خط‌نگاره‌های کتیبه‌های سلجوقی چه جایگاهی دارد؟

کلیدواژه‌ها: ناصر خسرو، قصاید، صور خیال، عناصر دینی، کتیبه‌های سلجوقی.

مقدمه

ناصرخسرو شاعر قرن پنجم هجری قمری، از جمله گویندگانی است که در ادب فارسی به دلیل پدید آوردن آثار نظم و نثر معروف است. یکی از موجبات شهرت وی، کارکرد مضامین و اندیشه دینی در اشعار اوست. وی در حوزه افکار دینی خود در تبلیغ مذهب اسماعیلیه آثاری منثور پدید آورده که جنبه تعلیمی دارد و در اشعار خود نیز بسیاری از اندیشه‌های این مذهب را به کار برده است. از این رو، کلیه آثار او در حوزه ادبیات تعلیمی قرار دارد. با این وصف از دیدگاه زیباشناسی نیز اشعار وی جای تأمل دارد و قصاید وی مشحون از تصاویر زیبای طبیعی است که به واسطه کاربرد آرایه‌های بیانی ایجاد شده است.

در این پژوهش با هدف شناخت کارکرد عناصر دینی در تصویرسازی قصاید ناصرخسرو، به روش توصیفی تحلیلی در سی قصیده این شاعر به بررسی جایگاه این عناصر پرداخته و به این پرسش پاسخ می‌دهیم که کارکرد عناصر دینی در تصاویر قصاید ناصرخسرو چیست و این عناصر چه جایگاهی در تصویرسازی و زیباشناسی اشعار دارند؟ همچنین مضامین اجتماعی چه کاربردی در خط‌نگاره‌های و کتیبه‌های دوره سلجوقی داشته‌اند؟ پرسش‌های فرعی دیگری نیز مطرح می‌شوند از جمله: کدام یک از آرایه‌های تصویرساز بیشتر در به‌کارگیری مؤلفه‌های دینی نقش دارند؟ ناصرخسرو چگونه میان عناصر دینی و تصاویر شعری رابطه ایجاد کرده است؟

در مورد اصطلاحات دینی اشعار ناصرخسرو مقالاتی نوشته شده است. از جمله طاهری مبارکه و رأفت‌نیا (۱۳۸۶) در مقاله «اصطلاحات اسماعیلیه در آثار ناصرخسرو» مراتب دعوت و اصطلاحات مربوط به آن و همچنین مراتب داعیان را در اشعار ناصرخسرو به شیوه آماری بررسی کرده‌اند. این مقاله بحث زیباشناسی ندارد و تنها به توضیح اصطلاحات و ذکر اشعار اکتفا شده و مقاله فاقد نتیجه‌گیری نهایی است. محقق (۱۳۹۰) نیز در مقاله «برخی از اصطلاحات فلسفی در اشعار ناصرخسرو» اصطلاحات فلسفی شامل منطق و کلام را در اشعار بررسی کرده است. صفاری (۱۳۹۶) در مقاله «بررسی تطبیقی آموزه‌های دینی در شعر ابی‌العتاهیه و ناصرخسرو» بررسی تطبیقی میان این دو شاعر انجام داده است. با توجه به موارد فوق و بسیاری از مقالات دیگر، پژوهش حاضر کاری تازه و بدون همپوشانی با سایر تحقیقات است.

شعر، فضایی برای ارائه تصاویر زیبا و احساس‌برانگیز است و جذب مخاطب بدون عاطفه و تخیل، امکان‌پذیر نیست. ناصرخسرو از شاعران معروف است که اشعار وی مورد توجه شعرشناسان قرار دارد. با توجه به این که اصطلاحات دینی در شعر وی به فراوانی به کار رفته است ضرورت ایجاد می‌کند که طی تحقیقی به پاسخ این پرسش برسیم که شاعری که دغدغه دینی دارد چگونه توانسته با حفظ عناصر زیبایی شعر، به اهداف دینی خود نیز دست یابد. این تحقیق به روش توصیفی تحلیلی و با جامعه آماری سی قصیده انجام می‌شود.

نتیجه‌گیری

ناصرخسرو به عنوان یکی از مبلغان مذهبی که فرقه کلامی اسماعیلیه را پذیرفته و به آنان معتقد است در دوران زندگی خود سعی در تبلیغ اعتقادات این فرقه نموده است. فرقه‌های مختلفی که پس از اسلام پدید آمد، همه تحت تأثیر قرآن و حدیث بودند و اعتقاد وافر معتقدان آن‌ها به دین و قرآن و پیامبر انکارناپذیر است؛ از متعصبان این فرقه‌ها غیر از خود به دیگری قائل نبوده و تنها افکار خود را درست و مطابق دین می‌دانستند. ناصرخسرو نیز از جمله این افراد است

که تعصب در دین اسلام و مذهب تشیع از نوع اسماعیلیه موجب شده است در نوشته‌ها و اشعار خود عناصر دینی و کلامی فراوانی راجع به معتقداتش بیاورد. در این پژوهش سی قصیده ابتدایی ناصر خسرو از نظر تصویرسازی با عصر دینی بررسی شد و به این نتیجه رسیدیم که وی غالباً به واسطه تشبیه و تمثیل و استعاره سعی کرده است افکار خود را ساده‌تر بیان کند و ضمن بیان اندیشه دینی از صور خیال و عناصر شعری نیز بهره ببرد. در شعر وی آرایه‌های زیادی به کار نرفته است؛ زیرا هدف وی تعلیم و پند و اندرز است و همین مقدار صنعت را نیز تحت تأثیر زبان عادی و نوع افکار خود با استفاده از زبان قرآن و حدیث و تمثیلات دینی به کار برده است. بررسی خطنگاره‌های و کتیبه‌های دوره سلجوقی نیز حاکی از نقش پررنگ مضامین مذهبی در این آثار است.

فهرست منابع و مآخذ

- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۹۶۳). عیون الاخبار. قاهره: دارالکتب و الوثائق.
- براون، ادوارد. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- بیابانی، احمد رضا و طالبیان، یحیی. (۱۳۹۱). «بررسی استعاره جهت‌گیرانه و طرح و رهی تصویری در شعر شاملو». پژوهش‌نامه نقد ادبی، دوره ۱، ش ۱، ۱۲۶-۹۹.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۴). سفر در مه (عاملی در شعر احمد شاملو). تهران: زمستان.
- ثروتیان، بهروز. (۱۳۸۷). بیان در شعر فارسی. تهران: سوره مهر.
- حلبی، علی اصغر. (۱۳۷۳). تاریخ فلسفه در ایران و جهان اسلامی. تهران: اساطیر.
- دشتی، علی. (۱۳۶۲). تصویری از ناصر خسرو. به کوشش مهدی ماحوزی، تهران: جاویدان.
- ذهبی، محمد حسین. (بی تا). التفسیر والمفسرون، بیروت: دار احیاء التراث.
- رفیعی، زهرا. (۱۳۸۶). خردگرایی در اشعار ناصر خسرو و ابوالعلاء معری، دانشگاه آزاد انار.
- روشن، بلقیس و اردبیلی، لیلا. (۱۳۹۲). مقدمه‌ای بر معنانشناسی شناختی. تهران: علم.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۳). سیری در شعر فارسی. تهران: سخن.
- سلمیه. (۱۹۵۶). خمس رسایل اسماعیلیه، سوریه: بی نا.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۴). سبک‌شناسی شعر. تهران: فردوس.
- قبادیانی، ناصر خسرو. (۱۳۷۳). دیوان ناصر خسرو. تهران: نگاه.
- صابونی، محمد علی. (۱۴۰۵ق). التبیان فی علوم القرآن. بیروت: عالم الکتب.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات ایران. چ ۱۰، تهران: فردوس.
- صفاری، فرشته. (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی آموزه‌های دینی در شعر ابی العتاهیه و ناصر خسرو». زبان و ادب فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، ش ۳۱، ۲۲-۱۰.

طاهری مبارکه، غلام محمد. (۱۳۸۶). «اصطلاحات اسماعیلیه در آثار ناصر خسرو». فصلنامه تخصصی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، ش ۱۶-۱۵، ۲۴۳-۲۱۳.

معرفت، محمدهادی. (۱۴۱۸). التفسیر والمفسرون فی ثوب القشیب. مشهد: الجامعه الرضویه.

مقریزی، احمدبن علی. (۱۴۱۸ق). الماعظ وال اعتبار به ذکر الخطط وال آثار. بیروت: دارالکتب الاسلامیه.

مؤتمن، زین العابدین. (۱۳۷۱). تحول شعر فارسی. تهران: طهوری.

محقق، مهدی. (۱۳۹۰). «برخی از اصطلاحات فلسفی در شعر ناصر خسرو». پژوهش‌نامه زبان و ادب فارسی، ش ۹، ۱۶-۱.